

НУЖДАЕ ЛИ СЕ МОРАЛЪТ ОТ СТИМУЛИРАНЕ В УСЛОВИЯТА НА ТЕХНОЛОГИЧЕН РИСК?

ВАЛЕНТИНА ДРАМАЛИЕВА

Университет за национално и световно стопанство

valentinadramalieva@gmail.com

DOES MORALITY NEED TO BE STIMULATED IN TERMS OF TECHNOLOGICAL RISK

VALENTINA DRAMALIEVA

University of National and World Economy

Abstract

The article examines first the concept "technological risk" and the reasons for its relevance today. Then, the role of morality in terms of technological risk is analyzed and the reasons for mistrust are examined. An answer is sought why, despite its advantage, morality turns out to be an inadequate regulator in times of radical social changes and possible explanations are presented. Given the peculiarities of morality, on the one hand, and public dissatisfaction, on the other, one wonders whether it is possible for morality to be stimulated in order to meet the high expectations of technological change and risk taking place, and also - how could this happen and what are the addressees.

Keywords: *ethics, stimulation of morality, technological risk*

1. Как да разбираме технологичния риск

Понятието „риск“ днес е в широка употреба за всички сфери на обществото, защото засяга цялата разумна дейност на човека, както и свободната му воля. Свързано е със стремежа да се прави избор, да се постигат определени цели, а също и да се избягват евентуални нежелани резултати. Защото когато човек планира своето поведение, той иска да вникне отвъд неизвестността и несигурността на бъдещето, където именно битува и представата за риск. Рискът означава, че бъдещите събития са неясни и несигурни, но същевременно – че всички *възможности* са предварително известни и в този смисъл са очаквани. Добро онагледяване на тази представа е играта на

рулетка – числата са от 1 до 36 и топчето пада на едно от тях, но предварително не е сигурно на кое. Освен това рискът се възприема не просто като възможност, а като *опасна възможност* (Драмалиева, 2008).

Сред всички опасни възможности обаче днес особено отчетливо се откроява една, която определяме като *технологичен риск* – риск, който е свързан с новите технологии и информационните системи. Те са изключително комплексни и се прилагат абсолютно навсякъде – бизнес, здравеопазване, образование, политика, държавни институции, медии, правна сфера, спорт, лични взаимоотношения на хората... Характерно е и това, че им се възлага голямо доверие - доверие за информация, наблюдение, контрол, отчетност и управление на процесите във всички сфери на обществото. Оттам произтичат множество *опасни възможности* – винаги, когато доверието не се оправдава или когато с него се злоупотребява. Това има и етическа страна - доверието несъмнено е морално понятие.

Така понятието „*технологичен риск*“ може да се определи като риск, свързан със загуби, обусловени от две групи фактори – от една страна, несъвършенството на самите технологии, а от друга – допустимата човешка намеса в тях. Обичайно става въпрос за неадекватност на операциите, непрецизност на методите за обработка на данните, ниско качество на самите данни, нехайство на хората и т.н. Проблематизират се сигурността, оптималният контрол, съхранението на информацията, управлението на данните, доверието, отговорността... Очевидно е, че днес информационните системи са обвързани с множество *опасни възможности*, които именно представляват *технологичен риск*.

Хората опитват да преодоляват риска като го предотвратяват, избягват, намаляват, преразпределят, трансформират, прехвърлят... Това важи още повече за предприемачите и бизнеса, защото рискът застрашава печалбата. Затова за съвременния мениджмънт е все по-важно както изучаването и познаването на риска, така също и управлението на риска. За предотвратяване на риска бизнесът отделя специален ресурс под формата на трансакционни разходи, чрез които именно се намалява рискът и се гарантира трайно, устойчиво и изгодно пазарно поведение. Подобни са нагласите и в другите обществени сфери и особено - по отношение на технологичния риск, който плаши с набор от опасни възможности. Затова технологичният риск отдавна е сред определящите за всички

сфери.

За предотвратяването на технологичния риск се полагат специални усилия, свързани с анализ, оценка и изчисляване на този риск. За целта се разработват и усъвършенстват специални системи и методики. В връзка с това е важно, **първо**, да се установят определящите фактори, свързани с този вид риск, и **второ**, факторите да се градират по степен на важност. Рискът се изчислява по формули, които пресмятат *рисковото число*, съпоставяйки параметри като: *вероятност* за настъпване на опасно събитие; *експозиция* (честота на излагане на опасността); *тежест* на вредата (последедици).

Анализът има за цел не само да измери и оцени риска, но също и да подпомогне създаването на **модели**, които да правят относително самостоятелен анализ по-нататък – т.е. модели за идентифициране, измерване, анализ и управление на технологичните рискове.

Процедурите за управление на риска включват такива задължителни етапи като: а) идентификация на риска; б) оценка на риска; в) избор на стратегия към риска; г) избор на начини за намаляване степента на риск; д) контрол нивото на риска. Търсят се и начини за управление на технологичните рискове – свързани с архивиране, защита, възстановяване на информационните системи. Търсят се също и начини за организация и контрол на достъпа на потребителите до информационните системи – от една страна, се определят различни класове в съхраняваната информация, а от друга – допустими нива за достъп на служители според длъжностната им характеристика и отговорностите.

Всяка уважаваща себе си институция търси да обоснове свои начини за управление на технологичния риск, за да се защити от евентуалните неблагоприятни и нежелани резултати. Нуждата да се взимат спешни и постоянни мерки за предотвратяване на технологичния риск породи и отделен бизнес, който предлага тази услуга. Известно е, че бизнесът не търпи вакуум – той винаги запълва създаващите се ниши на търсене на определени стоки и услуги в обществото. Така на съвременния пазар трайно се настаниха фирми, предлагащи услуги за анализ, оценка, изчисляване, моделиране и управление на различни рискове, включително и на технологичния риск, в различни сфери и институции.

Същевременно преразпределянето и трансферирането на риск е същината на модерната икономика – рискът вече се търгува. Това дава възможност предприемачите

да поемат повече риск, банките - да се освободят от риска, търговците – да се подсигурят срещу риск от загуби, а застрахователите – да печелят от риска. Правителства, банки, капиталови пазари, корпорации, застрахователни компании – всички се включват със съответни финансови инструменти. Тези промени в икономиката стимулират позитивно бизнеса, защото го освобождават от несигурността и го облекчават (Драмалиева, 2008).

Но ситуацията на решителност и подем има и обратна страна – тя произвежда един нов и специфичен риск, който обикновено се определя като *морален хазард* (морална опасност). За обяснение се сочи това, че трансформацията (прехвърляне, освобождаване, продаване, застраховане) на риска пречи за разумния избор на правилно стопанско поведение. Предизвиква се икономически волунтаризъм и вреда на пазарната дисциплина и рационалност. „Освобождаването“ от рискове (чрез прехвърляне) създава „изкуствен“ пазарен свят, заради който пазарите се отклоняват от очакваните поведенчески модели.

Волунтаризмът характеризира поведението и по отношение на технологичния риск. Когато има кой да се грижи за новите технологии и информационните системи, както и да предотвратява *опасните възможности*, свързани с тях, то съответната институция се освобождава да мисли за това и проявява волунтаризъм и безотговорност. Именно оттук произтичат неблагоприятни последици, които могат да се определят като *морален хазард*. Около нас вече има множество примери за изтичане на информация, злоупотреби с данни, информационни загуби, които засягат институции от различни сфери – бизнес, държавна администрация, национална сигурност, образование, медии, политика, здравеопазване...

2. Мястото на морала в съвременната среда на технологичен риск

Новите технологии и свързаните с тях рискове действително очертават една нова и различна картина на цялото общество, както и на отделните му сфери. Често се казва, че в тази променена среда всичко е предвидимо, операционализирано и сведено до модели, а в тази формализирана среда няма място за морала и специфичните му начини за регулиране и оценяване на поведението и отношенията. Затова управлението на процесите, свързани с технологичния риск, може да се предостави само на правното

регулиране и на държавата. Недоверието към морала нараства, а причините за това се търсят поне в две посоки.

Първата е свързана с разбирането за предимствата на правото като модерна система за регулиране и обявяването му за единствения адекватен, но също – и напълно достатъчен регулатор. Затова технологичният риск трябва да се регулира само от правото.

Втората посока е свързана с твърденията за негативите на морала: че има много несъвършенства; че е неадекватен регулатор; че не може да откликне на изискванията на променената среда; че е отживелица и днес в обществото няма място за него.

Действително днес ценностите, нормите и механизмите на морала като че ли са неадекватни на обществените очаквания вай-вече заради изоставането и забавянето в сравнение с други сфери – тук се включват и технологичната, и правната. Моралните норми днес изглеждат неприложими заради техния не-задължителен, не-принудителен и „пожелателен“ характер; заради липсата на единна и строга система; заради големия избор, който оставят на субектите; заради множеството „широко отворени врати“ при тълкуването и прилагането им; заради трудността да се посочат надеждни основания за тяхната безусловност при налагащия се днес секуларизъм на морала; заради консервативността им, която е една от причините да изостават.

Съвременната среда наистина е различна в условията на технологични промени и свързаните с тях рискове. Но и тук човекът не престава да упражнява свободната си воля, не престава да прави избор и да полага усилия да увеличава възможностите за избор, т.е. да разширява свободата си. Съзнателната и целенасочена намеса на човека както в природната даденост, така и в обществените процеси, не е по-различна от други исторически времена. **Първо**, защото винаги моралът е бил изразител на съзнателния стремеж на хората да въздействат върху процесите и да ги насочват в желана посока, както и да забавят или забързват действието им; да координират обществените отношения и поведение; да постигат най-желаните си цели; да разширяват свободата си и да поемат адекватна отговорност. **Второ**, защото винаги моралът е приоритет, когато става въпрос за значима цел, тъй като помага да се намерят най-приемливите средства за постигането ѝ. Неслучайно това съответствие се е утвърдило като широко разпространен морален и етически принцип. **Трето**, защото винаги моралът излиза на

преден план, когато е нужно да се формират трайни модели на поведение и да се намерят най-адекватните механизми, чрез които да се влияе на процесите. **Четвърто**, защото винаги моралът е бил значим регулатор – в различните общности, в отделните обществени сфери и в обществото като цяло – със своите ценности, норми, принципи, цели, механизми за действие. **Пето**, защото винаги моралът е насочвал усилията си към хармонизиране на индивидуалните и обществените интереси, а после – и към баланс на обществените отношения за постигане на значими цели. **Шесто**, защото винаги моралът е бил адаптивен и през дългото си съществуване се е приспособил към различни начини на действие – в това число и съвместно с правото или дори чрез многобройните правни институции.

Обобщено може да се каже, че и днес, в променената среда, от морала може да се очаква това, с което се е утвърдил в обществото, а именно: устойчивост, консервативност и известно изоставане; спонтанно формиране, систематизиране и промяна на ценностите, нормите и принципите, чрез които оценява и регулира поведението; уникални собствени механизми за действие, опиращи се на морален „заряд“ у всеки индивид – дълг, съвест, морални чувства; липса на формални институции; акумулирана мъдрост и житейски опит на поколения; възможност да съчетава индивидуалния и обществения интерес; търсене на съответствие между целта и средствата за постигането ѝ; голяма свобода пред индивида за избор на поведение и очакването да носи адекватна отговорност.

Обаче, въпреки предимствата си, моралът често се оказва неадекватен регулатор във времена на радикални и бързи промени в обществото. Причините се търсят първо в консервативната му същност, заради която той се променя бавно и трудно. Заедно с това „изоставането“ се обяснява с факта, че моралът действа чрез обичаите, традициите и нравите, които са устойчиви елементи в социума. Същевременно моралът няма институции, които да са отговорни за своевременното реорганизиране и привеждане на моралните норми в съответствие с обществените промени, както това е възможно при правото. Моралът разчита на своята устойчивост и спонтанност и затова му се налага да се адаптира и да навакхва, което често е пречка за бързината и адекватността на ценностите, нормите, моделите, използваните механизми. А адаптирането към промените е догонващо, поради което резултатите от моралното регулиране често не

задоволяват очакванията.

Несъответствието се усеща драматично, когато в обществото има бързи промени – технологични революции, политически смени, кризи. Хората в предишни епохи също са забелязвали подобно нарастващо несъответствие, тъй че положението днес не е уникално. Винаги е имало периоди, когато „старият” морал вече не служи на хората, а „новият” – още не се е формирал. Тази ситуация на неадекватност между обществените нужди и изисквания, от една страна, и морала, от друга, се нарича метафорично „морален вакуум”. Често просто не се забелязват някои традиционни морални стандарти, стереотипи и фактори, което също поражда съмнението, че моралът като че ли изобщо липсва.

Друго възможно обяснение за забавянето и несъответствието на морала е теорията на Уилям Огбърн за културния лаг (Ogburn, 1966). Тя е свързана с разбирането за ролята на културата за развитието на обществото, като при това прави разграничение между материалната и нематериалната култура, които имат сложни отношения помежду си, а освен това - влияят по различен начин в обществото и на промените в него (Ogburn, 1964). Технологиите са част от материалната култура, а моралът – част от нематериалната култура. Това обуславя сложната връзка между тях, както и как те влияят на обществото.

Технологиите, като част от материалната култура, са основен двигател за социални промени и имат не само самостоятелно, но и определящо влияние. Открояват се четири нива на технологично развитие – откритие, натрупване, разпространение, нагаждане (invention, accumulation, diffusion, adjustment), като всяко от тях въздейства различно на обществото (Ogburn, 1966). Затова материалната култура е определяща и се развива спонтанно бързо.

В същото време нематериалната култура проявява известна резистентност и като че ли е напълно устойчива. На практика тя също се променя, но по-бавно и догонващо, защото се **адаптира** (нагажда) към промените в материалната култура. Тъй като адаптирането е специфичен и труден процес, който отнема време, винаги има периоди на липсваща синхронизация, закъснение, несъвпадение - именно то се изразява с понятието „културен лаг” (*cultural lag* - закъснение, забавяне на културата) (Ogburn, 1966). Това е добра теоретична представа на тенденцията за закъснение, изоставане и

догонване в трудния процес на адаптиране на нематериалната култура към материалната култура, която се развива относително самостоятелно и по-бързо. Заедно с това то се полза и като модел.

Тъй като моралът безспорно е част от човешката култура и по-специално – от нематериалната култура, то теорията за културния лаг е обяснение и за закъснението на промените в морала - той винаги се адаптира към промените в материалната култура, в това число – и към технологичните промени. Докато технологичните открития и новости, като част от материалната култура, се налагат все по-бързо, то моралът, със своите ценности, норми, принципи и модели на поведение, като част от нематериалната култура, очевидно не успява да ги „догони“ веднага. *Лагът* (несъответствието, изоставането) се усеща не само осезаемо, но и твърде драматично в обществото заради дългия и мъчителен процес на спонтанно адаптиране на моралните стандарти към новите технологии.

Концепцията обаче може да се види и от друга страна. *Културният лаг* подсказва как (и кога) става възприемането и осмислянето на всички технологични промени от социалните субекти. Закъснението може да е ключ за разбирането на често неадекватните им реакции в отговор на затрупващите ги като лавина технологични новости на съвременето. Заедно с това *културният лаг* е възможно обяснение на факта, че липсва консенсус и дори разбиране по значими социални промени, че се губи сътрудничеството и солидарността в обществото, а има непрестанна конфронтация по всеки повод.

Също така в контекста на концепцията за културния лаг се появяват и очаквания, че процесът на спонтанни морални промени, които се случват бавно и трудно, може да бъде допълнително стимулиран и насочван. Въпросът е как да се случи тази намеса, за да постигне желания резултат в специфичните условия на технологичен риск.

3. Очакванията за стимулиране на морала днес

При тези особености на морала обществените нагласи варират от едната крайност – прекалени очаквания, свързани с възможностите на морала, и усилия за стимулирането му, до другата крайност – недоволство, съмнения, пълно отричане. Разногласията често се дължат на факта, че моралът не се разбира еднозначно – за едни

той е самата система за регулиране, а за други – една конкретна система от морални стандарти.

На практика обаче и двете крайни позиции - тези, които възлагат големи очаквания към морала, както и тези, които изразяват крайно недоволство от ролята му, намират обща пресечна точка – разбирането, че трябва да се направи нещо, което да стимулира действието на морала и по този начин да се преодолеят неудовлетворените очаквания. Защото, макар и консервативен, моралът не остава един и същ; макар и бавно, той се променя и то във всичките си елементи - съдържание на понятията; базисни ценности, норми и принципи; предпочитани механизми, модели, начини на действие. Но промяната е дълъг и постепенен процес, който не може да се форсира произволно. Упражняването на прекален натиск води до морализиране, а то е сериозна заплаха и пречка за действието и за развитието на морала, защото го обрича на формализъм и го изпразва от собствените му предимства. От друга страна, ако се разчита само на спонтанните промени, трябва да измине твърде много време, а чакането никак не удовлетворява днешния забързан свят. Посоченото противоречие е сериозно предизвикателство за хората в различните епохи. Затова на обществото и днес, както през Античността и Просвещението, не е чужда идеята да се въздейства върху моралните елементи, за да се стимулира действието им в желана посока. Тя не противоречи, а само допълва, спонтанността като същност на морала.

Пораждат се усилия за стимулиране на морала главно в две посоки. **Първо**, за промяна и адаптиране на множество вътрешни компоненти на морала – ценности, норми, принципи, критерии за оценка, механизми на действие, модели на поведение – към новите реалности. Предизвикателството е как да се мобилизират „механизмите“ на морала, за да отговарят на обществените очаквания и изисквания. **Второ**, за цялостно мобилизиране на морала като утвърден и надежден регулатор и използването му, наравно с правото, за постигане на съзнателно търсени промени във всички сфери. Предизвикателството е как да се използват възможностите на морала за постигането на значими цели в обществото.

Далеч не е парадоксална идеята, че това „двустранно“ въздействие върху морала би могло да се реализира в голяма степен чрез различни *политики* (*политика* в широкия смисъл - всяка целенасочена човешка дейност) а заедно с това – и чрез самата *политика*

(политика в тесния смисъл – дейността на държавата и институциите, свързани с нея). Интересно какви конкретни очаквания се отправят към тези адресати и с какви особености трябва да се съобразят техните стимулиращи усилия, за да постигнат желаната промяна.

Сериозна пречка пред стимулирането на моралната промяна днес е секуларизмът. Трудно е да се намери алтернатива на Божествения авторитет, който обичайно гарантира безусловността на моралните норми през вековете. Търсенето на надеждни съвременни гаранции и авторитети често се оказва неудачно. Затова, въпреки секуларизма, днес в обществото често се чуват призови именно към религиите да стимулират морала.

Очакванията в тази посока са големи. Но заедно с това трябва да се отбележи, че усилията за стимулирането на морала днес са приоритетно насочени към разума на човека, а не към религиозната вяра. Също така все по-рядко хората са склонни да свеждат морала само до интуицията и да разчитат на нея за регулирането и оценката на поведението. Като неоспоримо се налага разбирането, че определящи за морала са разумът, съзнателността, духовността, свободната воля. А тази специфика показва, че моралът е трудно нещо, и то защото не идва интуитивно или на вяра, а е свързан с усилия, анализи, напрежение.

В контекста на това разбиране сериозно предизвикателство е познаването на морала. Същевременно то е и необходимо условие за стимулиране на промяна. И преди, и сега то е важно не само защото задоволява теоретичното любопитство за морала като явление, но и заради практическата си полезност. Очаква се, че онова, което е достигнато в познанието за морала (етика, социология на морала, психология на морала) може да бъде пренасочено отново към морала, за да го стимулира в определена желана посока. Отгук произтича стремежът за изучаване и овладяване на етиката, както и на множеството приложни етики. Това не е утолично упование на античната идея за единство на знание и добродетелност, нито пък на идеята от Просвещението за знанието като гарант на морала.

Очаква се, че познаването на морала – особеностите и специфичните му механизми - може да подпомогне практическото действие на морала. Познанието не е достатъчно условие за оптимизирането му в практиката, но е необходимо условие за

постигане на тази цел. Познаването на морала може да бъде изходна предпоставка на целенасочените усилия да се адаптира моралът към променената среда. За всички, които искат да подпомогнат и стимулират присъствието му, „познавателните“ усилия са задължителни.

Защото днес, в условията на усложнения социален живот в резултат на бързите технологични промени, има очевиден дефицит от надеждна система за регулиране. Нужни са спешни и адекватни промени в моралното регулиране, за да се адаптира то към новите условия на технологични рискове. Може би сега е най-удачно да се разчита на водещото действие на правния регулатор и на действието на морала чрез институциите на правото. В дългото съвместно съществуване на морала и правото двете системи са се повлиявали в различна степен – и моралът е повлиявал правото, и обратно – правото е повлиявало морала. Това се очаква и днес - правото да стимулира морала чрез адекватни закони. Нужни са доста усилия за намиране на общи и обединяващи фактори, които да подтикнат това взаимодействие. Важно е да се адаптират взаимно ценностите, нормите и моделите на морала и тези на правото. Но то също не може да се случва от самосебе си.

Решаващият фактор в това целенасочено посредничество може да е политиката. Именно тя притежава нужната активност и механизми, за да задейства правото в такава посока, че да го направи посредник на определени желани морални стандарти и модели. По този начин най-ефективно може да се стимулира моралният регулатор, за да отговори на изискванията на обществото и да подпомогне постигането на целите, свързани с овладяването на технологичните рискове. Изконните връзки на морала с политиката могат да се превърнат в една добра възможност за стимулиране действието на морала.

Очакваната роля на политиката е да посредничи и да гарантира действието на морала чрез институциите на правото, като съблюдава определени условия. Не е чудно, че тези очаквания са отправени най-вече към политиците, защото в техните ръце са институциите и отговорността за законодателството и цялостното действие на правния регулатор, чрез които могат да се наложат и утвърдят такива морални стандарти, които да са адаптирани към новите технологични промени. Именно затова познаването на морала е важно изискване и предизвикателство към политиците в стремежа им да го

стимулират.

Усилията на политиците са изключително нужни, за да създават такива правни закони, които да са проводник на необходимите за обществото морални ценности и модели. Така, използвайки институциите на правото, а не на религията, най-значимите и желани морални ценности и модели имат шанс да се „внедрят“ и утвърдят безусловно и бързо в обществото. Това прави по-реални очакванията за стимулиране на морала днес, въпреки неговата спонтанност, устойчивост, консервативност и безинституционалност.

Заклучение

В днешните условия безспорно са необходими ценности, които да съответстват на бързо променящата се в резултат на новите технологии среда. Заедно с това са нужни и норми, които да адаптират човешкото поведение към променената реалност и да са гарант срещу технологичните рискове, заплашващи обществото. Очевидно е недостатъчно да се разчита единствено на спонтанността на морала и е разбираемо, че се търсят възможности за целенасочено въздействие върху него. Вече не толкова от религията, а от други посоки.

Заедно с това тези процеси все повече се разглеждат и анализират от позициите на глобализиращите се в световен мащаб икономика, обществен живот, политика. По този повод Джовани Сартори отбелязва, че постепенно „етическият и техническият прогрес започват да се смесват, както се смесват усъвършенстването на науката с усъвършенстването на човечеството” (Сартори, 1992: 100).

Обществото днес не мисли разделно за материалните и нематериалните аспекти на културата, за материалните и нематериалните ценности. Материалните ценности и цели са свързани както с икономиката, която ги произвежда, така и с науката, която ражда големите технологии. Може би затова, за разлика от древността, когато истината, доброто и красивото са били приемани за самостоятелни ценности и цели, определящи социалната хармония, то днешното общество не си поставя за цел етически идеали, а непрестанно се стреми към технически напредък и съвършенство. Големите технологични достижения са благотворни за човечеството, но същевременно пораждаат морални проблеми, свързани с въздействието им върху обществото като цяло, както и

върху индивидите и социалните отношения. Затова търсенето на нови решения винаги има смисъл.

ЛИТЕРАТУРА

Драмалиева, В. (2008). Морални рискове в икономиката. – В: (Е. Маринова – съставител) *Етика и социален риск. Етически студии*. В. Търново, „Фабер”, (59 – 81).

Сартори, Дж. (1992). *Теория на демокрацията*. кн. 1. Съвременната дискусия. София, ЦИД.

Arrow, K. (1971). *Essays in the Theory of Risk-Bearing*. Amsterdam, North-Holland Pub. Co.

Ogburn, W. F. (1964). Cultural Lag as Theory. In: *On Culture and Social Change: Selected Papers*. Chicago, University of Chicago Press: Phoenix Books.

Ogburn, W. F. (1966). *Social Change: With Respect to Cultural and Original Nature*. Oxford, England: Delta Books.

Vaknin, S. (2002). *Moral Hazard and the Survival Value of Risk*. United Press International